

АСПЕКТЫ ЎНІКАЛЬНАСЦІ АФІКСАЛЬНЫХ МАРФЕМ У СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Сучасная беларуская мова характарызуецца наяўнасцю разнастайных відаў марфем, якія звычайна паўтараюцца ў розных лексічных адзінках. Разам з тым ёсць і такія структурныя часткі, што ўжываюцца толькі адзін раз у адным канкрэтным слове (і яго вытворных) і не сустракаюцца ў іншых лексемах. Такія марфемы называюцца ўнікальнымі.

У сістэме сучаснага беларускага словаўтварэння значнае месца займаюць унікальныя афіксальныя марфемы, або уніфіксы.

У працах многіх даследчыкаў размяжоўваецца фармальная і семантычная ўнікальнасць афіксаў. Так, М.М. Янцанецкая адрознівае афіксы, адзінкавыя па форме, і афіксы, адзінкавыя па значэнні [5]. А.А. Земская выдзяляе афіксальныя часткі, унікальныя па форме і ўнікальныя па форме і значэнні [2]. Л.В. Рацыбурская падзяляе ўсе ўнікальныя афіксальныя марфемы на абсалютна ўнікальныя і адносна ўнікальныя [3].

Абсалютна ўнікальныя афіксы – гэта афіксы, што выдзяляюцца толькі ў адным пэўным слове (і яго вытворных) і не паўтараюцца ў іншых словах.

Такім чынам, дадзены від марфем характарызуецца фармальнай унікальнасцю, таму што ў абсалютна ўнікальных афіксах ёсць семантычныя і адсутнічаюць фармальныя аналагі. Напрыклад, *пат-аодз-я* (параўн. доктар-ых-а, кавал-іх-а), *архів-арыус* (параўн. курс-ант, лабар-ант), *нав-ічок* (параўн. мудр-эц, хітр-эц), *пашт-альён* (параўн. бібліятэк-ар, аптэк-ар), *ікан-астас* (параўн. салат-нік, чай-нік, задач-нік), *бед-алаг-а* (параўн. гарб-ун, ляс-ун), *эри-герцаг* (параўн. архі-епіскап, архі-дыякан) і інш.

Сярод абсалютна ўнікальных афіксаў асноўную колькасць складаюць суфіксы (*катл-аван*, *зл-ыдзень*, *паш-алык*, *маск-арад* і г. д.), прэфіксаў і конфіксаў значна менш (*ал-хімія*, *палі-сад*, *па-брац-ім*, *пад-чар-ыц-а* і некаторыя іншыя). У дачыненні да конфікса трэба адзначыць, што гэта не самастойная марфема, а спалучэнне афіксальных марфем у працэсе словаўтварэння. Своеасаблівасць такіх утварэнняў у тым, што афіксы выкарыстоўваюцца адначасова, у адным словаўтваральным акце, а не паслядоўна, тым самым “падмацоўваюць” словаўтваральныя магчымасці адзін другога” [4, с. 33].

Назіраюцца таксама адзінкавыя выпадкі, калі ўнікальным з’яўляецца інтэрфікс (злучальны афікс у складаным слове), напрыклад, інтэрфікс *-ух-* у прыметніку *двухпавярховы* (параўн.: *трохпавярховы*, *чатырохпавярховы*; *шасціпавярховы*, *сяміпавярховы* і г. д.).

Адносна ўнікальныя афіксы маюць як семантычныя, так і фармальныя аналагі ў іншых лексемах, але ёсць выпадкі, калі фарманту, які паўтараецца і ў іншых вытворных словах, уласціва нейкая спецыфічная словаўтваральная семантыка. Такім чынам, пад адносна ўнікальнымі марфемамі мы разумеем тыя марфемы, што з’яўляюцца паўтаральнымі ў розных лексічных адзінках, аднак у канкрэтным слове яны маюць пэўную словаўтваральную асаблівасць. Такія сродкі дэрывацыі займаюць прамежкавае становішча паміж абсалютна ўнікальнымі і неўнікальнымі афіксамі, прычым ад апошніх яны адрозніваюцца ў меншай ступені, чым абсалютна ўнікальныя марфемы. Прывядзём некаторыя прыклады.

Суфікс *-ай* у назоўніку *малачай* абазначае прадмет, падобны да таго, які названы матывавальным назоўнікам (*малако*). Усе іншыя назоўнікі з такім суфіксам утвараюцца ад дзеясловаў са значэннем дзеяння паводле адносінаў да таго, што названа ўтваральным словам (*звычай*, *ураджай*) [1, с. 219].

Суфікс *-энн-ы (-енн-ы)* у прыметніку *свяшчэнны* не мае азначнага значэння. Усе астатнія прыметнікі, утвораныя пры дапамозе вышэйадзначанага суфікса, выражаюць адценне надзвычай высокай ступені якасці (*высачэнны*, *здаравенны*) [1, с. 310].

Прэфікс *вод-* у назоўніку *водмель* абазначае разнавіднасць таго, што названа матывавальным словам (*мель*). Усе астатнія назоўнікі з такім прэфіксам абазначаюць абстрактнае паняцце (*водсвет*, *водбліск*, *водгук*, *водгалас*) [1, с. 277].

Конфікс *пра-...-ца* ў дзеяслове *прагаладацца* абазначае фізічны стан чалавека або жывёлы. Усе астатнія дзеясловы з адзначаным конфіксам маюць наступныя значэнні: ‘прыйсці ў нармальны стан дзякуючы дзеянню, названаму ўтваральным словам’ (*праспацца, пракашляцца*), ‘прыносіць сабе шкоду, прыйсці да непажаданага выніку, памылкова або няўдала ажыццяўляючы дзеянне, названае ўтваральным словам’ (*прагаварыцца, пралічыцца*), ‘ажыццявіць дзеянне, названае ўтваральным словам, не спяшаючыся, у мэтах адпачынку, задавальнення’ (*прагуляцца, праехацца*) [1, с. 342–343].

Сярод адносна ўнікальных афіксаў таксама пераважаюць суфіксы (*сва-як, сціс-л-ы, адзін-арн-ы, сём-ух-а, цял-ушк-а* і г. д.), прэфіксаў і конфіксаў нязначная колькасць (*пры-назоўнік, су-даклад, на-камар-нік* і некаторыя іншыя).

Трэба адзначыць яшчэ адзін від унікальных афіксальных марфем.

У сучаснай беларускай мове сустракаюцца такія марфемы, якія спалучаюцца ў пэўным значэнні з назоўнікамі мужчынскага роду і толькі адзін раз ужываюцца з назоўнікам жаночага роду. Напрыклад, адушаўленыя назоўнікі мужчынскага роду, што абазначаюць асобу паводле пэўнай прыметы, утвараюцца ад прыметнікаў пры дапамозе суфікса *-ун*, які мае значэнне носьбіта прыметы: *весаў-ун, дзік-ун, лас-ун, лыс-ун, больш-ун*. Як бачна, суфікс *-ун* у назоўніках мужчынскага роду з’яўляецца рэгулярным. З другога боку, ёсць толькі адна лексічная адзінка жаночага роду з такім жа значэннем – назоўнік *прыгаж-ун-я*, калі яго разглядаць як суфіксальнае вытворнае ад прыметніка *прыгожы*. У такім выпадку суфікс *-ун-я* з’яўляецца ўнікальным у пэўным значэнні. Калі ж дадзенае слова ўтвараць ад назоўніка *прыгажун* (як правіла, назвы асоб жаночага полу ўтвараюцца ад назваў асоб мужчынскага полу), то ў ім суфікс не вылучаецца, а флексія *-я* выражае і формаўтваральнае, і словаўтваральнае значэнне.

Можа адбывацца і наадварот: марфема ўжываецца ў пэўным значэнні з назоўнікамі жаночага роду і адзін раз – з назоўнікам мужчынскага роду. Прывядзём некаторыя прыклады.

Адушаўленыя назоўнікі жаночага роду, што абазначаюць асобу са значэннем памяншальнасці, утвараюцца ад назоўнікаў пры дапамозе суфікса *-ульк-а*: *мат-ульк-а, баб-ульк-а*. І толькі адна лексема мужчынскага роду з аналагічным значэннем утвараецца ад назоўніка пры дапамозе суфікса *-ульк-а* – *тат-ульк-а*. У размоўным стылі выкарыстоўваецца яшчэ і слова *дзяд-ульк-а*, аднак яно не ўлічваецца пры вызначэнні ўнікальных афіксальных марфем, паколькі не зафіксавана ў слоўніках сучаснай беларускай мовы.

Нazoўнікі жаночага роду са значэннем персанальнасці ўтвараюцца ад назоўнікаў пры дапамозе суфікса *-ніц-а*: *рукадзель-ніц-а, кароў-ніц-а, каляд-ніц-а*. І толькі адна лексема мужчынскага роду з такім жа значэннем утвараецца ад дзеяслова (*вазіць*) пры дапамозе суфікса *-ніц-а* – *ваз-ніц-а*.

Адначым таксама выпадкі, калі неадушаўленыя адпрыметнікавыя назоўнікі жаночага роду ўтвараюцца пры дапамозе суфіксальнай марфемы -

оўк-а: *кісл-оўк-а*, *цал-ёўк-а*. І толькі адзін назоўнік множнага ліку ўтвараецца ад прыметніка пры дапамозе суфікса *-оўк-і* – *шчадр-оўк-і*.

Унікальнасць такога тыпу назавём *граматычнай*.

У сучаснай беларускай мове можна выдзеліць і так званую графічную ўнікальнасць марфем. *Графічна ўнікальныя афіксы* вылучаюцца ў тым выпадку, калі звяртаецца ўвага на асаблівасці беларускага правапісу. Напрыклад, словы *бара[н]-эс-а* (суфікс *-эс-а* па “Беларускай граматыцы” 1985 г.) і *бара[н’]-ес-а* (суфікс *-ес-а* па “Слоўніку беларускай мовы” 2012 г.).

У залежнасці ад тых ці іншых прынцыпаў марфемнага членення слова змяняюцца межы афіксальных частак – унікальных або неўнікальных. Аднак не кожны адзінкавы афіксальны адрэзак можа быць унікальнай марфемай – ён можа ўяўляць сабой адзінкавы морф неўнікальнага афікса. У такім выпадку гаворка ідзе пра ўнікальныя морфы адной марфемы, якія ўзнікаюць у выніку лінейных марфаналагічных змен (нарашчэнняў).

У якасці прыкладаў прывядзём наступныя ўнікальныя афіксальныя морфы.

Морф *-ыцянк-а* са значэннем жаночасці ў назоўніку *негрыцянка* (параўн. паўтаральны суфікс *-к-а* ў словах *акрабатка*, *арабка*, *беларуска*, *гандлярка* і інш.).

Морф *-меннік* са значэннем працэсу дзеяння ў назоўніку *пісьменнік* (параўн. паўтаральны суфікс *-нік* у словах *выпускнік*, *вознік*, *гаспадарнік* і інш.).

Такім чынам, у сістэме сучаснага беларускага словаўтварэння выдзяляюцца наступныя аспекты ўнікальнасці афіксальных марфем:

- 1) фармальны – абсалютна ўнікальныя афіксы (па форме);
- 2) семантычны – адносна ўнікальныя афіксы (па форме і семантыцы);
- 3) граматычны – граматычна ўнікальныя афіксы (па марфалагічных паказчыках);
- 4) графічны – графічна ўнікальныя афіксы (з улікам асаблівасцей беларускай арфаграфіі).

Пэўнае месца ў словаўтваральнай сістэме сучаснай беларускай мовы належыць унікальным морфам, што выдзяляюцца ў межах неўнікальных марфем.

Літаратура

1. Беларуская граматыка : у 2 ч. / рэд. М. В. Бірыла, П. П. Шуба. – Мінск : Навука і тэхніка, 1985–1986. – Ч. 1. : Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск / М. В. Бірыла, П. П. Шуба. – 1985. – 431 с.
2. Земская, Е. А. Современный русский язык. Словообразование : учеб. пособие для студентов пед. ин-тов / Е. А. Земская. – М. : Просвещение, 1973. – 304 с.
3. Рацибурская, Л. В. Уникальные морфемы в современном русском языке : учеб. пособие / Л. В. Рацибурская. – М. : Прометей, 1998. – 166 с.
4. Шакун, Л. М. Словаўтварэнне : вучэбны дапаможнік для філалаг. фак. ВНУ / Л. М. Шакун. – Мінск : Выш. школа, 1978. – 128 с.

5. Янценецкая, М. Н. Семантические вопросы теории словообразования / М. Н. Янценецкая. – Томск : Изд-во Томского ун-та, 1979. – 242 с.